

i Sverige har resulterat i att det saknas substantiell dokumentation om tidig svensk-judisk kvinnohistoria.

Genom att lyfta fram exempel på enskilda judars öden och förklara hur olika grupper av judar med liknande bakgrund har försökt forma sina liv i Sverige bidrar Carlssons bok således till en nyanserad förståelse av svensk-judisk historia. Läsaren får insikt om svensk-judisk historia på både individ- och kollektivnivå vilket skapar ett djup i kunskapen som förmedlas. Carlsson förklarar exempelvis att invandring till Sverige från det ryska imperiet särskilt ökade från slutet av 1860-talet men att många judar inom denna grupp, eller som var barn till judar med östeuropeisk bakgrund, hade det svårare att bli accepterade som jämlikar både inom den judiska gruppen i Sverige och i det svenska samhället i stort. Han visar samtidigt hur enskilda judar inom denna grupp hade individuella levnadsöden som inte enbart påverkades och formades av deras identiteter som judar och östeuropéer utan också av faktorer som deras individuella familjesituationer, personlighetsdrag och ambitioner.

Sammantaget är Carlssons bok en imponerande skildring av judarnas historia i Sverige som kan rekommenderas både till forskaren och den allmänt intresserade. Informationen som tillhandahålls i kapitlet är riklig och välstrukturerad som är väsentligt då ett omfattande översiktsverk av detta slag ofta riskerar att bli svåröverskådligt. Carlsson har också valt en disposition som möjliggör för läsaren att genom innehållsförteckningen använda boken likt ett uppslagsverk för att slå upp en specifik period eller ett särskilt ämne.

Stockholms universitet

JULIA SAHLSTRÖM

Göran Salmonsson & Linn Spross, *Försörjningens förändrade former: Lönearbete och fattigvård under 1800-talet* (Lund: Arkiv förlag 2021). 227 s.

Arbetets former är och har alltid varit djupt inbäddade i inte bara ekonomiska institutioner och sociala relationer utan också i människors föreställningsvärldar. Under 1800-talet såg Sverige en radikal övergång från tidigmoderna former av arbete, från "den ojämlika relationen mellan husbonde och tjänare till det formellt jämlika arbetskontraktet mellan arbetare och arbetsköpare" (s. 19). Den arbetsmarknad som nu uppkom, ett samhälle där människor var fria att röra sig och fritt sluta avtal om arbete mot betalning, utgör fonden för Salmonssons och Spross *Försörjningens förändrade former*. Författarna är dock inte ute efter att studera arbetets former i sig. I stället är deras undersökning ett tankeväckande exempel på "ekonomisk föreställ-

ningshistoria”, det vill säga studiet av de historiska aktörernas uppfattningar eller beskrivningar av verkligheten, av vilka problem de formulerade och av hur de ansåg att dessa borde lösas. Lönearbetets och de egendomslösa arbetarnas numerära tillväxt aktualiserade nya frågor om försörjningsproblem, om arbetets kostnader och om vem som skulle bära dessa. Konkret studerar därför Salmonsson och Spross den politiska debatten, främst den som ägde rum i riksdagen, rörande frågor i skärningspunkten mellan fattigvård och arbete.

Studien följer den politiska debatten kronologiskt, från 1800-talets första decennier fram till seklets slut. Under århundradets första decennier framstod arbetskraftens rörlighet som ett problem därför att fattigvården var lokalt organiserad. Den huvudsakliga lösningen var inflyttningskontroll, så att ingen församling skulle behöva bära kostnaden för fattiga som tillbragt sin arbetsföra tid i livet någon annanstans. Ett annat problem som tidigt aktualiserades var försörjningen av arbetsföra utan arbete, vilket väckte debatt om en församlings möjligheter att neka inflyttning om en husbonde inte fullt garanterade alla framtida fattigvårdskostnader för sina arbetare. Salmonsson och Spross menar att ”den sociala strukturomvandlingen tog form som ett samhällsproblem” under dessa decennier (s. 110), liksom att den fundamentala frågan om vilken roll politiken skulle spela i den pågående samhällsomvandlingen aktualiserades.

Decennierna i mitten av seklet framställs av Salmonsson och Spross som en brytningstid mellan gammalt och nytt, den tid då ”pendeln svänger” i flera avgörande frågor (kap. 5–6). Högingressant är deras slutsats att lönearbete vid denna tid hade blivit en realitet som debattörerna förhöll sig till på ett nytt sätt: i stället för att som tidigare se lönearbetet i sig som ett problem i behov av lösning, försökte man nu lösa de problem som lönearbetet gav upphov till. Detta märktes under debatten i samband med fattigvårdsförordningarna 1847 och 1853, som mer handlade om var arbetarna skulle få understöd (på mantalsskrivningsorten eller på vistelseorten) än om hur deras rörlighet borde stävjas. Det märktes också i den förändrade diskussionen om husbondens roll: rätten att fritt använda arbetskraft på det sätt som resulterade i maximal vinst ifrågasattes inte, däremot ansåg många att arbetsgivaren borde bära en högre andel av samhällets ökade kostnader för försörjningen av de fattiga arbetslösa.

En metodologiskt intressant iakttagelse är att denna ”förskjutning av problemformuleringar och lösningar, då lönearbetare började etableras som en normalitet [...] gick tämligen obemärkt förbi i talarstolarna” (s. 160). Det rörde sig med andra ord alltså inte om några brandtal till äganderättens eller avtalsfrihetens försvar, inte om någon explicit uppgörelse med ett förflutet samhälles utdaterade institutioner. I stället finner Salmonsson och

Spross att skiftet av den ekonomiska föreställningsvärlden skedde "i form av argument som anfördes med en allt större tyngd av självklarhet" (s. 161). Dokumentens tystnad, avsaknaden av de principiella argumenten, är det som tydligast visar att ett nytt sätt att tänka rörande arbetsrelationer och försörjning nu hade blivit politiskt och ideologiskt allmängods.

Mot slutet av 1800-talet formulerades problem och lösningar inom ramen för denna nya föreställningsvärld. Lönearbete var inte längre något som skulle stävjas, eftersom det antogs ge alla arbetsföra fullgod möjlighet att försörja sig själva och inte ligga samhället till last. 1870-talets fattigvårdsdebatt handlade därför om hur man skulle skilja ut de icke arbetsföra, de som verkligen borde omfattas av det allmännas omsorg, från de individer vars fattigdom var orsakad av moraliska brister. Lönearbetet i sig gav inte upphov till fattigdom, inte för den arbetare som idogt sparade för framtiden. Under 1880-talet slutligen finner Salmonsson och Spross hur debattörer börjar tala om arbetarklassen som "ett permanent inslag i samhället". Från att de fattiga tidigt under århundradet hade varit en lokal angelägenhet blev de nu, då det stora flertalet blivit lönearbetsberoende, en fråga som krävde statliga lösningar, vilket pekar framåt mot kommande socialförsäkringsdebatt och ålderdomspensioner.

Genom sitt angreppssätt låter Salmonsson och Spross oss komma nära de historiska aktörerna, eller åtminstone deras föreställningsvärldar. Debatterna återges i stor detalj, med utförliga citat av centrala argument. Detta är ett gott sätt att framställa de ekonomiska föreställningarna, såsom de kom till uttryck i talarstolar och motioner, och de förändrade föreställningar som författarna finner förklarar väl fattigvårdslagstiftningens förändringar. Om något saknar jag försök till förklaring till varför de ekonomiska föreställningarna kring arbetets former skiftade just vid mitten av 1800-talet – hade det att göra med lönearbetets växande numerär i allmänhet, i vissa sektorer eller regioner, eller med att lönearbetare nu blivit fattigvårdens största nyttjare? Författarna hade gärna fått lyfta den avslutande sammanfattningen, vilken dessvärre inte utgör något eget kapitel utan endast en pendang till den empiriska behandlingen av 1880-talet, och återknutit till utgångspunkten, till hur försörjningens former förändrades under århundradet.

Försörjningens förändrade former befinner sig i gränslandet mellan ekonomisk historia och idéhistoria. Den kan rekommenderas inte enbart den historiker som studerar 1800-talets fattigvård eller gränsdragningen mellan ekonomi och politik, utan också den som intresserar sig för olika sätt att organisera arbete och för övergången mellan två i grunden skilda sätt att tänka kring försörjning. Salmonsson och Spross visar tydligt att såväl problem som lösningar definierades annorlunda i en tid då lönearbetet i sig sågs som ett problem, jämfört med då arbetsmarknaden blivit en självklar

del av samhället. Detta är ett viktigt bidrag till kunskapen om hur arbetsformer som – även om de inte nödvändigtvis var nya – genom att bli dominerande formar föreställningarna om vad försörjning är och bör vara också i vår tid.

*Sveriges lantbruksuniversitet
& University of Cambridge*

MARTIN ANDERSSON

Britt Liljewall, *Wilhelms dagbok: Anteckningar om människor, djur och jord vid 1800-talets mitt* (Skara: Västergötlands museum 2021). 249 s.

”Kl. ½ 2 f.m. till skogen, en timme sednare fick jag höra Pelle slå sina ljufliga toner, beundrade länge hans underbara toner, sedan fick han göra mig sällskap hem.” Så skrev Wilhelm Robsahm i sin dagbok den 26 april 1855. Pelle var en tjäder som efter mötet med jägaren Wilhelm slutade som festmåltid. I en för Wilhelm vacker naturupplevelse verkar jakten och det upplevelseskapande djurets död ha ingått som delar av en helhet. Men vad får vi då mer veta om Wilhelm? Analysen av dagboken sätter en snöboll i rullning. Den avslöjar att Wilhelm rörde sig mellan landsbygd och stad, umgicks över klassgränser, sällan utförde kroppsarbete (en avsågad bit av vänster pekfinger vittnar måhända om oskicklighet till följd av ovana) men gärna rörde sig i skog och mark, var bildad och konsumerade finkultur men inte drog sig för att rumla på krogen eller använda ett mustigt språk. Han förblev ogift och var vid sin död formellt registrerad hos en systerdotter vars gren av familjen lyckats bättre ekonomiskt.

Britt Liljewall är historiker och har stor erfarenhet av att utforska självbiografiskt källmaterial. Wilhelms dagbok synliggör en socialgrupp som enligt henne sällan uppmärksammats av den tidigare forskningen: personer med tydliga urbana och borgerliga inslag i livsstilen som levde på landsbygden men inte var jordägare och därmed hade begränsad formell politisk makt. Kanske hade författaren kunnat kategorisera Wilhelm som en ”ofrälse ståndsperson”, det vill säga en person i högre samhällsställning som inte var representerad i de två högre stånden? Att han levde under en period då snabba samhällsekonomiska förändringar ökade omvandlingstrycket på det äldre ståndssamhället väcker särskilt mitt intresse. Därför är jag helt överens med Liljewall om att Wilhelms socialgrupp behöver lyftas in i historieskrivningen.

Men Liljewall vill mer än så. Hon skriver att ursprungligt fokus för bokprojektet var vid jakt och fiske men att det vidgades allteftersom. Bokens